



# He Muka

He Pitopito Kōrero nā Te Taura Whiri i te Reo Māori

## He Toa Takimano taku Toa

I riro i a Cathy Dewes te tohu whakahirahira rawa i te pō whakanui i Ngā Tohu Reo Māori i tū ki te TECT Arena ki Tauranga i te 16 o Whiringa-ā-rangi. Ko te ingoa o te tohu nei ko Taku Toa Takimano, ā, ka whakawhiwhia ki tētahi tangata oke nui ki te whakarauora i te reo Māori. Ko te tau tuawhā tēnei kua tukua te tohu nei – ko te toa tuatahi ko Timoti Kāretu, whai muri i a ia ko Kāterina Te Heikōkō Mataira, ā, i te tau 2011, ko Huirangi Waikerepuru. I tēnei tau, i whakawhiwhia tēnei hōnore nui ki te wahine toa nei, ki a Cathy Dewes.

Ko Catherine Moana Dewes te mātāmua o ngā tamariki a Parekura Katarina Thelma Raureti raua ko Te Kapunga Matemoana Dewes. Ko ōna kāwai nō roto i a Te Arawa, ko Ngāti Rangitīhi, ko Ngāti Whakaue me Ngāti Pikiao. Ko ōna kāwai nō roto i a Ngāti Porou, ko Te Whānau-a-Rākairoa, ko Te Whānau-a-Hinerupe, ko Te Whānau-a-Te Aopare, ko Te Whānau-a-Tūwhakairiora, me Te Whānau-a-Hunaara.

Ko tōna pāpā anake te tangata i tōna kāinga i kōrero i te reo Māori i a ia e tamariki ana. Ehara te reo Māori i tōna reo whakatipu. Ahakoa tēnei, i rongō a ia i te reo me ngā take e pā ana ki te reo i ngā kaupapa i whāia e tōna pāpā i roto i ngā tau. I a ia e tipu ana, i mahi tōna pāpā i ngā whare wānanga o te motu e whakaako ana i te reo Māori.

I te tau 1966, i tae atu te whānau ki Te Whanganui-a-Tara. Ka haere a Cathy ki Te Kura Kōhine o Pōneke. Ka tekau mā whitu ōna tau, ka riro i a ia te tūranga o te Tuakana Matua o te kura. He tino tauira a Cathy, he koi te hinengaro, ā, he kaha ia ki te whai i ngā reo o whenua kē, ko te reo Itariana tērā, ko te reo Wiwi tērā, ko te reo Tiamana tērā, me te reo Rātini. Nā whai anō, kāore i roa, ka hiahia te kōhine nei ki te whai i te reo Māori – heoi anō, i whakahēngia tana tonono e te Tumuaki. Koia nei te wā i tahuri ake ai a Cathy Dewes ki te pakanga mō tōna reo.

Ko Te Rōpū Reo Māori te waka i tāraia e ngā ākongā o Te Whare Wānanga o Te Ūpoko o te Ika a Māui i te tau 1969, hei kawē i ā rātou take e pā ana ki te reo ki ngā tōpito o te motu. I reira, i tūtaki a Cathy Dewes ki tōna hoa, ki a Rāwiri Rangitauira nō Te Arawa. E ai ki a Cathy, i orua te whānautanga mai o ā raua tamariki me āna tini pakanga mō te reo i roto i ngā tau. I te pō tonu o Ngā Tohu Reo Māori, i a Robert Pouwhare te kōrero mō tā raua haerenga ki Porirua ki te kohikohi ingoa mō te pitihana e whakahau ana i te Kāwanatanga ki te whakaako i te reo Māori i ngā kura. E ai ki a Robert, he kuri i ngā whare katoa o Porirua, ā, ahakoa e hapū ana a Cathy i taua wā, haere hāngai tonu te wahine nei ki ngā kūaha o ngā whare pātōtō ai. Ko te tau 1972 tērā.



Taku Toa Takimano 2012 – Cathy Dewes

Mai i taua wā, ki ināiane tonu, arā noa atu ngā take reo Māori kua kōkirihiā e tēnei wahine toa. Ko Cathy Dewes tētahi o te rōpū o Ngā Kaiwhakapūmau i te Reo Māori i whakatakoto i te take ki mua i Te Rōpū Whakamana i te Tiriti o Waitangi kia whakamanahia te reo i Aotearoa, i te tau 1985. I te tau 1987, i whakamanahia Te Ture Reo Māori, nāna i whānau mai ai Te Taura Whiri i te Reo Māori. Koia nei hoki te tau i whakatūria tana kura – Te Kura Kaupapa Māori o Ruamatā.

Ko te kura nei pea te tino tihi o ngā mahi kua oti i a Cathy. Kua rua tekau mā rima tau tēnā kura e haere ana i tēnei tau tonu. Kua ngaro ētahi o ngā kaikōkiri tuatahi o te kaupapa, kua pakeke te reanga tuatahi, ā, kua kuhu mai ā rātou ake tamariki, otirā, kei reira tonu a Cathy Dewes hei Tumuaki, hei taumarumarū mā rātou.

I te tau 1994, ko Cathy te wahine tuatahi i tohua hei mema o Te Poari Matua o Te Arawa, ā, e hāpai tonu ana a Cathy i ngā mahi a tōna iwi i roto i ngā rūnanga me ngā poari o Te Arawa me te motu whānui. I te tau 2011, i whakanuia tana whakawhiwhinga ki tētahi o ngā tohu o te Kuini o Ingarangi me te Tohu Kairangi mai i Te Whare Wānanga o Waikato i tana kura ki Ruamatā.

Ko te waka e hoea ana e ia i ēnei rā, he waka ama. Ko rātou ko tana kapa o Ruamatā tērā e tere ana i ngā wai o te motu whānui. Ināiane, ka mihia e ia tana Tumuaki o Te Kura Kōhine o Pōneke. Ki te kore i whakahēngia te tonono a taua kōhine, tekau mā whitu tau te pakeke, kua kore pea ia i whai wāhi ki ngā take reo Māori i roto i ngā whā tekau tau neke atu kua pahure. Otirā, e ai ki a Cathy anō, ehara i te mea he mahi takitahi ngā mahi kua oti i a ia i roto i ngā tau – heoi anō, ko tā Te Taura Whiri i te Reo Māori he whakanui i te kaha, i te aumangea, i te ngākau māia o tēnei o ngā toa takimano o te reo.

# Ihirangi

He Toa Takimano taku Toa	1
He Kupu nā te Toihau	2
He Mihi nā te Minita	2
Ngā Tohu Reo Māori 2012	3
Te Tira Aumangea – Ngā Tamatoa me Te Rōpū Reo Māori	4
Te Tohu Huia te Reo – Auckland Transport	5
Te Reo Parāoa o Westpac NZ	6
Te Reo ki te Ao	7
Mauri Tū, Mauri Ora, Mauri Moe, Mauri Mate	8–9
E Hika Vodafone!	9
He Tohu Aroha nā Te Waka Toi	10
Ngā Kupu Ora	11
Ngā Tohu Reo Māori 2012 – Ngā Toa o tēnā Karangatanga, o tēnā Karangatanga	12
He Pānui	12

Te Taura Whiri i te Reo Māori  
Pouaka Poutāpeta 411  
Papa 14 Investment Centre  
Te Ara o Ballance  
Te Whanganui-a-Tara 6140  
Waea: 64 4 471 0244  
Waea whakaahua: 64 4 471 2768  
Īmēra: tereo@tetaurawhiri.govt.nz  
Pae tukutuku: www.tetaurawhiri.govt.nz

## He Kupu nā te Toihau

nā Ērima Hēnare



**E ngā iwi, e ngā reo, e ngā mana, tēnā koutou katoa. E rere atu ana aku mihi ki a rātou kua huri atu ki tua o Paerau. Me ki, kua ea te wāhi ki a rātou, haere atu rā ki te wāhi i whakataungia ai hei okiokinga mā te tangata.**

Kia huri te aro ki ngā iwi o Tauranga moana, o Tauranga tangata, o Tauranga waka, tēnā koutou katoa, rau rangatira mā. I hoea te waka o Te Taura Whiri i te Reo Māori ki Tauranga ki te whakanui i te reo o ngā mātua, tūpuna, i waenga i te tini, i te mano i tērā pō. Ka mihi rā ki tēnā whānau, ki tēnā whānau, ki ngā iwi, ki ngā tari me ngā kaupapa kua oti. E hika mā, tirohia te rawe o ngā mahi whakatairanga i eke ai te reo ki ngā taumata teitei. I tae mai ngā tono i ngā tōpito katoa. Nā reira koia tētahi pō i whiriwhirihia hei whakaingoa i ngā toa. Tēnei ka mihi ki ngā toa me ngā rōpū katoa o Aotearoa i whakanuia i Ngā Tohu Reo Māori, ki te kore koutou, e kore tēnei reo e ora.

Kotahi tonu te kaupapa i whakawhāiti ai tātou i taua wā, kia ū ki te reo hei reo kōrero, hei reo ora, huri noa i te motu. Mā te aha hoki ka pērā? Mā te kōrero! Kei ō koutou ringaringa, otirā, kei ō tātou ringa te oranga o tēnei reo, mā ā tātou mahi e puāwai ai, haere ake nei.

## He Mihi nā te Minita

**E ngā iwi o te motu, tēnā koutou. Tēnā koutou e tangi nei ki ō tātou mate kua rehu atu ki tua o te pae. Tēnā hoki koutou e hāpai tonu ana i ngā take i waiho iho mai e ō tātou tūpuna.**

E tika ana kia mihi tātou katoa ki ngā tāngata me ngā rōpū kua whakawhiwhia ki ngā tohu o te reo Māori. He tohu ēnei mō te whānuitanga o te reo, mō te hōhonutanga o te reo, mō te teiteitanga o te reo Māori i Aotearoa i ēnei rā. He tohu mō te oranga tonutanga o tēnei taonga tuku iho mai i ngā mātua tūpuna ki a tātou, mā ngā uri whakatipu me ngā iwi katoa o te motu. Ka hoki ngā mahara ki ngā tau whā tekau ki muri, ki te tuatahi o ngā Rā o te Reo Māori. Ko te inoi a Te Rōpū Reo Māori me Ngā Tamatoa, kia akona te reo Māori ki roto i ngā kura tuatahi katoa o te motu. Ko te rā whakanui i te tāpaetanga o tā rātou pitihana ki mua i te aroaro o te Whare Pāremata te timatanga o ngā mahi a tērā whakatipuranga, kia ora ake anō te reo. Nā rātou te wairua o te iwi i wero, kia kua tātou e noho noa iho i te wā e mate haere ana te reo, engari kia tū tama toa ki te pakanga. Nō reira, ka hari te ngākau i te Tohu Tira Aumangea ki a rātou, ngā morehu o Te Rōpū Reo Māori, rātou ko Ngā Tamatoa.

Mai rā anō i tērā wā, e tohe tonu ana a Cathy Dewes kia whakapūmautia te reo Māori hei tohu mana mō te iwi Māori, otirā, mō Aotearoa whānui. Ka tika hoki te tohu o Taku Toa Takimano ki a ia, nāna i akiaki kia whakatūria ngā rōpū e hia nei ki te kōkiri i tēnei take, arā, ko Te Rōpū Reo Māori tērā, ko Te Kāinga mō te Reo tērā, ko Te Kura Kaupapa Māori o Ruamatā, ko Te Rūnanganui o Ngā Kura Kaupapa Māori, me te maha noa atu o ngā rōpū.

I ngā tau whā tekau nei, ka hōrapa te kōrerotanga o te reo Māori i te mata o te whenua whānui. Engari he aha te take o te kōrero Māori ki te kore te iwi e whakarongo, e manaaki, e whakautu i te reo kōrero? He āhuatanga tauhou tonu te manaakitanga o tō tātou reo e te marea, e te iwi Pākehā, e ngā pokapū kāwanatanga, e ngā kaunihera, e ngā umanga tūmataiti hoki. Nō reira, kei te mihi anō hoki ki ngā rōpū katoa i whiwhi tohu. Mā koutou ngā tūmanako o ō tātou rangatira, o tātou tūpuna e puāwai ai, kia reorua tēnei motu, kia ōrite hoki te mana o te reo Māori ki ērā atu o ngā reo.

nā Tākuta Pita Sharples, Minita mō ngā Take Māori

# Ngā Tohu Reo Māori 2012



Ko Te Whare Takiura o Waiariki ngā toa o te wāhanga o Ngā Kura Tuatoru.

I tū te pō whakanui i Ngā Tohu Reo Māori ki te TECT Arena i Tauranga i te 16 o Whiringa-ā-rangi. Ko te tuaiwa tēnei o ngā hui whakanui i ngā mahi a ngā rōpū maha huri noa i te motu ki te whakatairanga i tō tātou reo. He mea whakahaere ngā tohu tuatahi i Te Whanganui-a-Tara. Mai i tērā rā ki ināianei, kua whanake haere te kaupapa, waihoki, ngā mahi a ngā kaitono ki te whakanui i tō tātou reo.

Nā Tauranga Moana te karanga kia whakawhāiti atu mātou ki raro i te maru o Mauao, ki te rohe o Ngāti Ranginui, o Ngāi Te Rangī me Ngāti Pūkenga. I tae atu tōna 500 tāngata ki te tautoko i te kaupapa, otirā, koia nei te hui nui rawa i roto i ngā tau. Ko te ngako o te

kaupapa ko te whakanui i te hunga oke nui kia kōrerohia te reo Māori i ō rātou nā wāhi mahi, i ō rātou nā marae, i ō rātou kura, i hea atu, i hea atu, huri noa i te motu.

He mea whakatū ngā Tohu Reo Māori e Te Taura Whiri i te Reo Māori, e Te Puni Kōkiri me Te Kāhui Tika Tangata. I tautokona te hui nei e Te Tāhuhu o te Mātauranga, e Whakaata Māori, e Te Māngai Paho, e Vodafone, e Aotearoa Fisheries, e Te Manatū Taonga, e Te Matatini, e Te Kaunihera ā-Rohe o Te Moana-a-Toi, me Te Rōpū Hauora o Te Moana-a-Toi ki te Uru. Heoi anō, e kore e mutu ngā mihi a Te Taura Whiri i te Reo Māori ki ngā kaitono katoa rātou ko ngā tāngata whiwhi tohu i tēnei pō whakahirahira.



I whakawhiwhia te tohu o te Wiki o te Reo Māori ki Te Kura Tuarua o Tokoroa.

# Te Tira Aumangea – Ngā Tamatoa me Te Rōpū Reo Māori



Ngā Tamatoa me Te Rōpū Reo Māori, ngā toa o te wāhanga Te Tira Aumangea i Ngā Tohu Reo Māori 2012.

**Ko Te Tira Aumangea te ingoa o te tohu ka tukua ki tētahi iwi, ki tētahi rōpū rānei e mahi ana i te hāpori, hei whakanui i ā rātou mahi whakahirahira ki te whakapakari, ki te whakarewa ake i te reo Māori. Ko te hunga i toa i tērā tau ko Te Rōpū Kaitiaki o Te Reo o Taranaki, i tēnei tau, i whakawhiwhia te tohu nei ki Ngā Tamatoa me Te Rōpū Reo Māori.**

**Nā Rāwiri Paratene tēnei kōrero i whakapuaki i te pō tuku taonga.**

I whānau mai te rōpū o Ngā Tamatoa i te marama o Mahuru i te tau 1970. He rangatahi te nuinga. He taringa mārō, he kaikā, he whakatohe. He taura mōhiohio nō ngā whare wānanga, i whakatipuria te nuinga ki ngā taone.

E rua ngā take matua o tēnei hunga – ko te reo me te whenua. Nā rātou te tautohe tuatahi i whakatū i te Rā o Waitangi i te tau 1971. I te tau 1975, i whakatūria Te Rōpū Whakamana i te Tiriti o Waitangi. I roto i te whā tau noa iho, ka tau te Tiriti o Waitangi ki te rārangi take o te ao tōrangapū.

I te marama o Mahuru anō i te tau 1972, i whakatakotoria e Ngā Tamatoa me Te Rōpū Reo Māori tētahi pitihana ki mua i te aroaro o te Kāwanatanga. E 30,000 ngā ingoa i te pitihana nei, ko tāna take kia whakaakona te reo Māori i roto i ngā kura. I roto i te rua tau anake, ka tahuri te ao tōrangapū ki te reo Māori.

Kotahi anake te tangata i whakatipuria i te reo Māori i roto i te rōpū o Ngā Tamatoa. Ko Tame Iti tōna ingoa. He ākongā matatau ētahi ki te reo Māori, ko ētahi anō he kaiwhakaari i te reo. Heoi, i konā hoki tētahi tokorua kāore i paku mōhio ki te whakahua tika i te kupu kotahi i te reo Māori. Ko te ngākau kē te mea i whakaari atu i te kōingo o te waha, nā te manawa titikaha i patu i te

manawarua, nā te māia i taumarumarua i te mataku o tēnei tokorua. He koretake noa iho te reo Māori o Syd rāua ko Hana Jackson.

Heoi anō, ki te kore tēnei tokorua koretake nei, arā, ko te māia o Syd Jackson e tautoko ana i te mātātoa o Hana Te Hemara Jackson kua kore i mau i a mātou ngā ingoa 30,000, kua kore i whakatakotoria te pitihana ki mua i te Pāremata, kua kore tēnei iwi e tū nei i te pō nei, e whakawhiwhia ki tēnei tohu whakahirahira. Ka nui tō mātou whakahihī, te hunga kaumātua nei, i te rironga o tēnei tohu.

Ka mihi mātou ki ō mātou hoa tautohetohe, ki Te Rōpū Reo Māori i runga i te āhua o ngā mahi whakahirahira i whakapuakina i tērā whā tekau tau, i te wā e pakari tonu ana ngā tinana. Ka mihi hoki ki ngā mema katoa i whai wāhi mai ki a Ngā Tamatoa me te mahara nui ki a rātou kua riro kē ki tua o te ārai.

Ka mihi mātou ki ngā whānau e kōrero ana i te reo Māori i ia rā i ngā kāinga huri noa i te motu. Otirā, me mihi hoki ki ngā rangatahi kua mau te reo i a rātou i tēnei rā, kei ō koutou ringa te orange o te reo ināianei. Mā koutou tonu te reo e kawē ki ngā taumata e tika ana, ki ngā wāhi e tika ana ā ngā tau kei te heke mai.

Heoi anō, he take tāku. Kua kōrerohia tēnei take i waenganui i a mātou, nā, kua puta te whakatau. I te mea, kua kore a Ngā Tamatoa i ēnei rā, waihoki, e noho marara ana ōna mema i te mata o te whenua, kāore he kāinga mā tēnei tohu. Ko tā mātou tono kē, kia whakahokia atu te taonga nei ki ngā kaiwhakahaere o te hui kia whai wāhi mai tētahi taonga mā te rangatahi i ngā tau kei te heke mai.

Mā tātou katoa te reo. Kia mau, kia ū, e ora ai te reo Māori. Hui e! Tāiki e!

# Te Tohu Huia te Reo – Auckland Transport

E para ana a Auckland Transport i te huarahi ki te reo Māori i tō rātou whakawhiwhinga ki ngā tohu e rua i Ngā Tohu Reo Māori i tēnei tau. Ko Te Tohu Huia te Reo tērā, me te tohu Te Māia Hou.

Ko Te Tohu Huia te Reo, ka whakawhiwhia ki te toa o ngā toa mai i ngā wāhanga katoa o te whakataetae. E ai ki ngā kaiwhakawā, koia nei te rōpū i eke ā rātou mahi ki te taumata tiketike e rapua ana e Te Taura Whiri i te Reo Māori.

Ko Te Māia Hou, he tohu ka whakawhiwhia ki tētahi o ngā rōpū hou e uru atu ana ki te wāhanga mō te Wiki o te Reo Māori. I riro tēnei tohu i a Auckland Transport i runga i te maha me te whānui o ngā mahi i whakahaerehia e rātou ki Tāmaki-makaurau i te Wiki o te Reo Māori i tēnei tau.

Ko tētahi painga o te mahi a Auckland Transport ki ngā kaiwhakawā, ko te nui o ngā tāngata ka whakaawetia e ā rātou mahi. Kei Tāmaki-makaurau tētahi hautoru o Aotearoa e noho ana, otirā, he āhua 65,000,000 ngā haerenga mā runga i ngā waka tūmatawhānui o Auckland Transport i te tau kotahi. He 1,250,000 haerenga tērā i te wiki kotahi.

Ko tā rātou he whakairi i ngā pānui whakahua i te reo Māori i ngā tereina me ngā pahū huri noa i

Tāmaki-makaurau. I whakamāorihia hoki ngā papa pānui i Britomart, ā, i whakapāhotia ngā pānui whakamōhio i ngā reo e rua.

Ehara i te mea i whakatairangatia te reo i te hāpori anake, i taua wiki tonu, i whakaaturia tētahi ataata pārongo hei whakangungu i te reo o ngā kaimahi me ngā kaihautū o ā rātou waka.

Ki tā te Kaihautū o Auckland Transport, a David Warburton, hei tauira noa iho tēnei o te māia o tēnei whakahaere ki te whakatutuki i ngā whāinga o te Tiriti o Waitangi me te rautaki matua o Tāmaki-makaurau. “Kei te whakahihī mātou i te whakawhiwhinga o ēnei tohu. Ka kaha tonu mātou ki tēnei kaupapa ā ngā tau kei te heke mai.”

Ehara i te mea ka mutu ngā mahi a tēnei hunga i te Wiki o te Reo Māori, kua whakaputaina e Auckland Transport ētahi rauemi reo Māori mā te hunga tamariki, ā, kua whakamāorihia hoki ngā tohutohu o te mihini hoko tikiti i runga i ngā pahū, e kīia ana ko te kāri AT HOP.

I kaha mihia ngā mahi a Auckland Transport i taua wiki i runga i ngā pāpaho hangarau pērā i te Facebook me Twitter. E ai ki a Glenis Philip-Barbara, “Hei tauira ngā mahi a Auckland Transport o ngā tūmomo mahi e wawatatia ana huri noa i te motu.”



I whakawhiwhia te rōpū o Auckland Transport ki ngā tohu e rua.

# Te Reo Parāoa o Westpac NZ

He wā tōna, ko te reo Ingarihi te reo o te ao mahi moni i Aotearoa. Ehara i te mea kua tino rerekē i ēnei rā, heoi anō, ki te whai ngā whare tahua o Aotearoa i te taurira o Westpac NZ, tērā pea e haere mai ana te wā e taetae ai te kī, ko te reo Māori kē te reo parāoa.



Ko Steve Atkinson, Kaiwhakahaere ā-Rohe o Westpac NZ e whakawhiwhia ana ki te tohu mā ngā pakihī tūmataiti.

Kua whakawhiwhia te pēke o Westpac New Zealand ki te tohu tiketike mā ngā pakihī tūmataiti i Ngā Tohu Reo Māori. Koia nei te wā tuatahi kua riro te taonga nei i tētahi whare tahua, ā, i whakawhiwhia te tohu nei ki a Westpac i tō rātou kaha ki te whakaatu atu i ngā kaupapa Māori e whakahaerehia ana e rātou, ki te whakanui me te whakaako i te reo i te Wiki o te Reo Māori, me te whakaatu atu i tō rātou tautoko ki te reo Māori i Aotearoa.

Nō te tau 2010, i whakatūria e Westpac NZ tētahi tūrangā Māori e aro atu ana ki ngā kaupapa me ngā pakihī a te Māori. I riro i a Colleen Birmingham-Brown (Ngāti Pākau, Te Māhurehure, Ngā Puhī) taua tūrangā, ā, māi i taua wa ki nāiane kua nui ake ngā kaupapa Māori e whāia ana e Westpac.

I ngā marama 18 kua pahure, e 70 ngā tūrangā Māori kua whakatūria huri noa i te motu. Ko tā rātou mahi, he tautoko i ngā mahinga a ngā iwi i te ao mahi moni i tō rātou rohe. Kua whakatūria hoki ētahi tūrangā hei whakangungu i ngā rangatahi Māori ki ngā mahi moni.

Ko te aronga nui o te Wiki o te Reo Māori ki Westpac

ko ngā mahi a ngā kaimahi tonu, arā, ko te akiaki i a rātou ki te kōrero i te reo i te mahi. Otirā, kua whakatūria e Westpac tētahi whare tahua reorua ki Rotorua, hei konei ka kitea te reo i ngā pānui huri noa i te whare, ā, e whakaatuhia ana ngā tūtohu whenua o te rohe ki ngā pakitara.

I te Wiki o te Reo Māori i mahia mai ētahi kiriata reorua e pā ana ki ā rātou kaimahi Māori kia mōhio ai ngā kaimahi katoa ki ngā mahi a te Wāhanga Pakihī Māori. E ai ki a Steve Atkinson, Kaiwhakahaere ā-Rohe o ngā Mahi Pakihī, “Koa katoa mātou i tēnei hōnore kua whakawhiwhia ki a mātou i runga i ngā mahi nui kua oti i a mātou mō te reo me ngā take Māori. Otirā, nā ngā kaimahi o te Wāhanga Pakihī Māori te mahi nui, arā, nā ngā Kaihautū Māori ko Colleen Birmingham-Brown rāua ko Fonteyn Moses-Te Kani.”

Ahako, ko te reo o te kāinga te kaupapa e kaha kōrerohia ana i ēnei rā hei whakamāui ake i te reo, ki te mau te reo i te ao mahi moni, kāore e kore he oranga nui hoki kei reira. Me mihi i a Westpac NZ rātou ko āna kaitautoko kua tahuri mai ki te reo taketake o tēnei whenua.

# Te Reo ki te Ao

He mate nui te ngaronga o te reo Māori ki ngā rangatahi o Te Kura Tuarua o Kerikeri, nā whai anō i te whakatūnga o te Whakataetae Whakaoti Rapanga ā-Motu (National Community Problem Solving Championships) he māmā noa iho ki a rātou te kimi mai i tētahi take hei whai mā rātou.



Ko ngā ākonga o Te Kura Tuarua o Kerikeri, rātou kō ō rātou kaitautoko i te pō tuku taonga 2012.

E ai ki ngā tatauanga ā-motu o te tau 2006, e 3% anake te nui o ngā tāngata o te taone o Kerikeri e matatau ana ki te reo Māori. I runga i tērā, i tauri ētahi ākonga mai i te tau 8 me te tau 9 ki te kimi mai i ētahi huarahi e whakamāui ake ai te reo.

Kua toru tau tēnei kaupapa e haere ana, ā, tokoono ngā ākonga kua whai wahi mai ki te kaupapa. Ko Rāwiri Webb (Ngā Puhī) tērā, ko Breeze Durham (Ngā Puhī) tērā, ko Caleb Wilson (Tainui) tērā, ko Jasmin Winikerei (Tainui) tērā, ko Savannah Peters-Heihei (Ngā Puhī) tērā, ko Tamiana Iorangi (Ngāti Raukawa) anō hoki tērā. Ko Kimi Rogers (Ngā Puhī) tō rātou kaiako. I te tau 2011, i riro i te tokoono nei te tohu tuatahi i te Whakataetae Whakaoti Rapanga ā-Motu i runga i ngā mahi kua oti i a rātou hei kimi mai i tētahi rongoā ki te hekenga o te reo Māori i tō rātou hapori. I te marama o Pipiri i tēnei tau, i haere atu rātou ki Amerika ki te Whakataetae Whakaoti Rapanga o te Ao, i reira i riro i tō rātou rōpū (Ko TE REO te ingoa) te tūrangā tuarua i te ao. He akoranga nui taua haerenga ki ngā ākonga, me te mea hoki ko tētahi o ngā painga nui ki a rātou, kua kitea ngā take e pā ana ki te reo Māori e te ao whānui.

Nā, i tēnei tau i whakawhiwhia te tohu mō Te Ao Mātauranga i raro i te kaupapa auraki ki Te Kura Tuarua

o Kerikeri i te kaha o ngā rangatahi o ngā tau 8 me te 9 ki te whakarite kaupapa hei whakarauora i te reo Māori i tō rātou kura.

Ko tētahi o ngā painga o tō rātou tono ki Ngā Tohu Reo Māori, ko te whānui o ngā mahi kua oti i a rātou. Nā ngā ākonga tonu i waihanga mai ētahi pānui reorua hei whakairi huri noa i te kura, nā rātou anō tētahi hui i whakatū ki te marae o Whitiara mā ngā ākonga nō rāwāhi kia whakaakona rātou ki ngā waiata me ētahi o ngā āhuatanga o te Māori.

Kua huri ngā ākonga tokoono nei hei kaiako i raro i tētahi o ngā kaupapa whakarauora reo e whakahaerehia ana e rātou, arā, kei te whakaako rātou i te reo Māori ki ngā kaiako o te kura i ngā wā tina. Tekau mā whā wiki te roa o te kaupapa i te tau tuatahi, ā, i whakahaerehia hoki ngā akoranga nei i te wāhanga whakamutunga o tēnei tau. He rerekē ngā kaupapa whakaako i ia wiki, arā, ko te whakahua tika i te kupu, ko ngā rā o te wiki, ko ngā tae, ko te aha atu, ko te aha atu. E ai ki ngā ākonga, kāore he mahi kāinga mā ngā kaiako engari ka ākina rātou ki te hāpai i te reo i roto i o rātou akomanga.

# Mauri Tū, Mauri Ora, Mauri Moe, Mauri Mate!

He rā nui te 14 o Mahuru i te tau 1972. Koia nei te rā i whakarewaina Te Rā o te Reo Māori e Te Rōpū Reo Māori, ā, koia nei hoki te rā i whakatakotohia e rātou ko Ngā Tamatoa te pitihana e pā ana ki te reo Māori ki mua tonu i te aroaro o te Kāwanatanga o te rā.



Mauī ki te matau: Ko Paul Diamond, ko Robert Pouwhare, ko Lee Smith, ko Joseph Te Rito, ko Glenis Philip-Barbara, ko Roger Steele, ko John McCaffery, ko Andrew Robb.

Ko Te Rōpū Reo Māori tētahi kaupapa i whakatūria ki Te Whare Wānanga o Te Ūpoko o Te Ika a Māui i te tau 1969 i raro i te maru o Te Kapunga Matemoana (Koro) Dewes. I whakatūria a Ngā Tamatoa i Tāmaki-makaurau i te tau 1970. Ko te kōrero nui o te wā ko “Mauri tū, mauri ora. Mauri moe, mauri mate!” E mārā ana ki tēnei hunga e kore e ea ngā wawata i te kōrero noa iho.

Nō ngā hau e whā ngā mema o Te Rōpū Reo Māori me Ngā Tamatoa. Ko ētahi i whakatipuria i ngā taone nui o Aotearoa, torutoru noa iho te hunga i whāngai ki te reo Māori. Nō Rangī Nicholson te whakaaro mō Te Rā o te Reo Māori i whakaputa i tētahi hui o Te Rōpū Reo Māori i Te Whanganui-a-Tara i te tau 1971. I whakatūria te rā tuatahi ki Te Whanganui-a-Tara anake i taua tau tonu.

Nō te timatanga o te tau 1972, i timata mai ai a Hana rāua ko Syd Jackson o Ngā Tamatoa ki te kohikohi ingoa mō tā rātou pitihana reo Māori. I āwhinatia hoki rāua e ngā mema o Te Rōpū Reo Māori me Ngā Tamatoa huri noa i te motu. I heke mai a Ngā Tamatoa ki Te Whanganui-a-Tara i te marama o Haratua i tērā tau, ki tētahi hui o ngā ākonga Māori o Aotearoa. I taua hui, i whakatūria Te Huinga Rangatahi – ko te whakakotahitanga tēnei o ngā rōpū rangatahi e kōkiri ana i ngā take Māori huri noa i te motu. I taua hui, i puta te whakatahi ki te whakatakoto i te pitihana mō te reo Māori ki mua i te aroaro o te Kāwanatanga o te rā (Nāhinara) i te 14 o Mahuru, kia noho mai hoki ko taua rā Te Rā ā-Motu o te Reo Māori.

E 30,000 te katoa o ngā ingoa i kohia i ngā marama whai muri mai i taua hui. Ko te mahi a ngā mema he haere mā raro ki te pātōtō i ngā kūaha o ngā whare huri noa i te motu hei kimi mai i ētahi kaitautoko.

He aha rā te hua o ngā mahi a te huinga rangatahi nei? E toru tau i muri mai i te whakarewanga o Te Rā o te Reo Māori ā-Motu tuatahi, i whakaaetia te Wiki o te Reo Māori hei kaupapa ā-motu. Nā rātou te porotēhi tuatahi i whakatū ki Waitangi i te tau 1971 – ko te whāinga nui kia whakamanahia te Tiriti o Waitangi. I te tau 1975, i whakatūria Te Rōpū Whakamana i te Tiriti o Waitangi. I te tau 1985, i whakatakotohia te kerēme mō te reo Māori e Ngā Kaiwhakapūmau i te Reo Māori ki mua i te aroaro o Te Rōpū Whakamana i te Tiriti o Waitangi – ka whakaaetia tā rātou tono i te tau 1986, ā, i te tau 1987 ka whakatūria Te Taura Whiri i te Reo Māori me te Tari Matua o te Kōhanga Reo.

Otirā, ki te whakatakotohia ngā ingoa o ngā mema o Ngā Tamatoa me Te Rōpū Reo Māori i roto i ngā tau ka kitea te rārangi ingoa o ngā kaikōkiri i ngā take Māori i Aotearoa i ngā tau whā tekau kua pahure, mai i te ao pāpāho, te ao tōrangapū, te ao mātauranga, te ao whakaari, te ao toi, mai i ngā pito katoa o te motu.

I te 14 o Mahuru i tēnei tau, i whakanuia te huringa o te whā tekau tau mai i Te Rā o te Reo Māori ā-motu tuatahi. He uaua te tuku whakapae mō te nui o te hunga i kōkiri i te kaupapa i te tau 1972, heoi anō, tokoiti noa te hunga i tae atu ki te Whare Pāremata i tēnei tau ki





Ko Roger Steele rātou ko John McCaffery, ko Lee Smith, ko Robert Pouwhare, ko Joseph Te Rito.



He kohinga kōrero mai i te wā o te pitihana mō te reo Māori.

te whakanui i tēnei āhuatanga. Koia nā tonu te āhua, he wā roa te whā tekau tau. Ko ētahi kua ngaro atu i mua tonu i tō rātou kaumātutanga, ko ētahi anō kei ngā tōpito katoa o te whenua (otirā, o te ao) e kaumātua haere ana. Ko te mea nui i whakamaharatia ngā mahi i tutuki i a rātou i taua rā, i tērā whā tekau tau. Ki te kore ērā kaumātua, kua kore pea te nuinga o ngā kaupapa reo Māori e rere haere ana i te wā nei.

I whakawhiwhia a Ngā Tamatoa me Te Rōpū Reo Māori ki tētahi o ngā tohu tiketike i Ngā Tohu Reo Māori.

Nā Rawiri Paratene tā rātou kōrero whakamānawa i tuku ki te marea – i reira ka whakahokia te taonga i whakawhiwhia ki a rātou hei tohu mā te rangatahi ā ngā tau kei te heke mai me te ki atu, “Mā te rangatahi te reo me ngā take Māori e kawē ki tua o te pae tata, ki ngā taumata hou e tika ana mōna.”

Nā runga i tērā, ka taea pea te ki kua tukuna te mauri ki te rangatahi – hei te tau e heke mai nei ka kite tātou nā wai i kawē ake.

## E Hika, Vodafone!

**Kua whakarewaina e Vodafone rātou ko Hika Group Ltd tētahi taupānga waea atamai mā te hunga ako i te reo, ko Hika te ingoa.**

Nā Sophie Tauwehe Tamati (Ngāti Maniapoto, Waikato, Ngāi Tūhoe, Ngāti Tūwharetoa) te taupānga nei i waihangā hei āwhina i ngā ākongā o te reo Māori. E 600 ngā kupu, ā, he maha hoki ngā kianga o ia rangi kua tāpirihia atu ki te taputapu nei. “He ākongā hoki ahau o te reo Māori,” te ki a Tamati. “He huarahi tēnei i whai hua mōku i ahau e ako ana, ko te tūmanako ka whai hua hoki tēnei kaupapa mā ētahi atu.”

He maha ngā wāhanga o tēnei taupānga, arā, he karakia mō te kai me ngā tūmomo hui, he waiata, he mihimihi, me te whakamāoritanga o ngā āhuatanga o ia rā pērā i ngā rā o te wiki. Ko tā te ākongā mahi he tipako i te kaupapa, i ngā kōrero rānei e hiahiatia ana e ia. Kātahi ka puta te whakamāoritanga o aua kupu ā-tuhi, ā-reo anō hoki.

Kei konā anō tētahi wāhanga e whakamārama ana i te hitori me ngā kōrero mō te reo Māori (i te reo Ingarihi). Ki tā Tamati anō, “He taonga te reo Māori hei pupuri mā Aotearoa whānui. Ko te tūmanako ka poipoia, ka tukuna hoki ki ngā tamariki me ngā mokopuna o Aotearoa.”

E tautokona ana te kaupapa nei e Vodafone. Ko te whāinga nui o Vodafone NZ kia whakanuia te ahurea o te Māori, ā, ko tētahi wāhi nui o taua kaupapa ko te whakarauoratanga o te reo Māori, hei reo taketake o Aotearoa. Ki tā Russell Stanners, te Kaihautū o Vodafone



Te rōpū o Vodafone NZ rātou ko Hika Group Ltd.

NZ, “Koa katoa mātou ki te tautoko i te taupānga o Hika. He kaupapa whakahirahira tēnei, e tūhonohono ana i te tangata mā te ao hangarau.”

I whakarewaina te taupānga nei i te Wiki o te Reo Māori, ā, kāore he utu o ngā taupānga 50,000 tuatahi. E tautoko ana tēnei kaupapa i te whāinga nui o Te Taura Whiri i te Reo Māori kia noho te reo Māori hei reo kōrero i ngā mahinga o ia rā, o ia rā. “Kei te mihi mātou ki a Hika rāua ko Vodafone i te putanga o tēnei taupānga e whai wāhi mai ai te katoa ki te toro atu ki te reo Māori,” te ki a Glenis Philip-Barbara, Tumuaki o Te Taura Whiri i te Reo Māori.

I whai wāhi te taupānga nei ki ngā kōwhiringa whāiti i Ngā Tohu Reo Māori 2012 i te wāhanga o Te Hangarau Mōhiohio me te Ataata Rongo.

# He Tohu Aroha nā Te Waka Toi

Nā Jeremy Mcleod (Ngāti Kahungunu)



Ko Jeremy Mcleod e kōrero ana ki te mareā i te rā i whakawhiwhia a Tākuta Timoti Kāretu ki te tohu nui a Te Waka Toi.

*Auē haramai rā e Rangī, taku nui, taku wehi, taku whakatiketike i ahau ki runga rā e!*

*Haramai koe i te pōhiritanga a taku manu!*

*Arabina mai rā ngā manu tāiko o Te Waka Toi me ngā mana nui o te motu!*

*Ki runga, ki te umu pokapoka a Tūmatauenga, ki runga o Waimārama!*

*Rangatira ana! Rangatira ana!*

Nō te Rāhoroi te 6 o ngā rā o Whiringa-ā-nuku, i muia ai te papa o Waimārama e ngā waka mānitini o te motu i rāhiritia atu rā ki te whakamānawa i te whiwhinga o te tohu whakamaumaharatanga ki a Te Arikini Te Atairangikaahu, ki a Tākuta Timoti Kāretu.

He mea whakanui te katoa o te hunga i whakawhiwhia ki ngā tohu o Te Waka Toi ki Pōneke, waihoki, ko tēnei tohu nei te tāpuhipuhi o ngā tohu katoa, ā, whakawhiwhia rawahia ai ki te marae o te tangata, te wāhi rānei ka tohua mai e ia. Nā runga i tērā, ka whakatauhia e Timoti kia tū te rā nui nei ki tōna papa, ki Waimārama, i tērā kāwai hekenga ōna, arā, ko Ngāti Urakiterangi. Nō Waimārama te whiwhi!

I rangatira ai te rā nā Te Arikini, Kīngi Tūheitia rāua ko tōna hoa rangatira, Te Makau Ariki, Te Atawhai. Nō tōna kōkā te ingoa i tapaina atu ki te tohu whakamaumahara nei, ā, ko ia i tae mai ki te tuku i te taonga nei, hai kanohi mōna, otirā mō tōna whare ariki nui tonu, nō reira, kei hea mai he whakarangatiratanga i tua atu i tērā, kei taku ariki, tēnā rā koe.

E rua rawa ngā whakaeke ki runga o Waimārama Marae, he mea pōhiri e ngā kapa maha o Ngāti Kahungunu i whakakotahi mai ai ki te whakatau i ngā tūwaewae. Ka tahi, ko Ngāi Tūhoe, he mea ārahi mai e Ngāti Kahungunu iwi whānui rātau ko Rangitāne, ko Te Panekiretanga o Te Reo. Ka mutu ana ērā whakatau, ka

noho tangata whenua te iwi nei hai whakatau i te whare ariki o Kīngi Tūheitia rātau ko ngā rangatira o Te Waka Toi, ko ngā iwi tonu o te motu. Ruhi ana i a Rēhua, he kaha nō te whitikina mai o te iwi e te rā, me pēhea hoki e komekome ai i tērā āhua?

Nā Ngāti Kahungunu a Timoti i whakaputa ki te whai ao, ki te ao mārāma. Otirā, ka mihi nui ki a Ngāi Tūhoe, ki te iwi nāna a ia i poipoi, nāna a ia i penapena, nāna a ia i whakatangata, nāna a ia i whāngai ki te reo Māori, otirā, nāna a Timoti i Timoti ai! Kia toaitia atu anō te mihi ki a Ngāi Tūhoe i manomano ai te whakaeke ki runga i te papa o Waimārama, i hoki ai ngā mahara ki te tokorua nāna ia i whāngai, arā, ki a Tame rāua ko Mauwhare. Ko Waimārama tonu tō rāua kāinga, tō rāua okiokinga.

Nā Te Waka Toi te kaupapa nei i whakarite hai whakanui, hai whakaatua i tēnei momo o te tangata, hāunga ko Timoti anahe, otirā, te hunga katoa ka whakatairangatia e rātau, tau atu, tau atu.

I rangatira anō tō mātau papa i te hunga i tau mai ki te whakakaurera i te whiwhinga o tēnei tohu e whakamaumahara ana i tēnei hoa tata o Timoti i roto i ngā tau, i pokia ai ia e te tini ngeangea, ki ā rātau kupu whakatiketike. Nō ngā tōpito katoa o te motu te hanga nei, ā, he wāhi tō tēnā, tō tēnā ki a Timoti, nā reira mā te aha i te kitekite anō i ō uri maha, i ō hoa huhua nō roto i ngā tau - he kitenga kanohi, he hokinga mahara, he tānga manawa.

Kai te mōhiotia ngā mahi a Timoti i te ao whānui. I kapi katoa i ēnei kupu itiiti noa rā a Pou Temara: “Ko te reo ko Timoti, ko Timoti ko te reo”. I titoa he waiata ā-ringa hai whakanui i te rā nei, ā, kia tikina atu rā tētahi rārangi o taua waiata rā: “Kai taku reo matahiapō, nāu i rangatira ai te uri takiaho o Urakiterangi”.

Waiho ake rā mā te tūmatanui koe e mihi, ka whakapaua ā taua mihi ki te iwi Māori, mōna i whakatau i te reo pōhiri o Waimārama.

# Ngā Kupu Ora

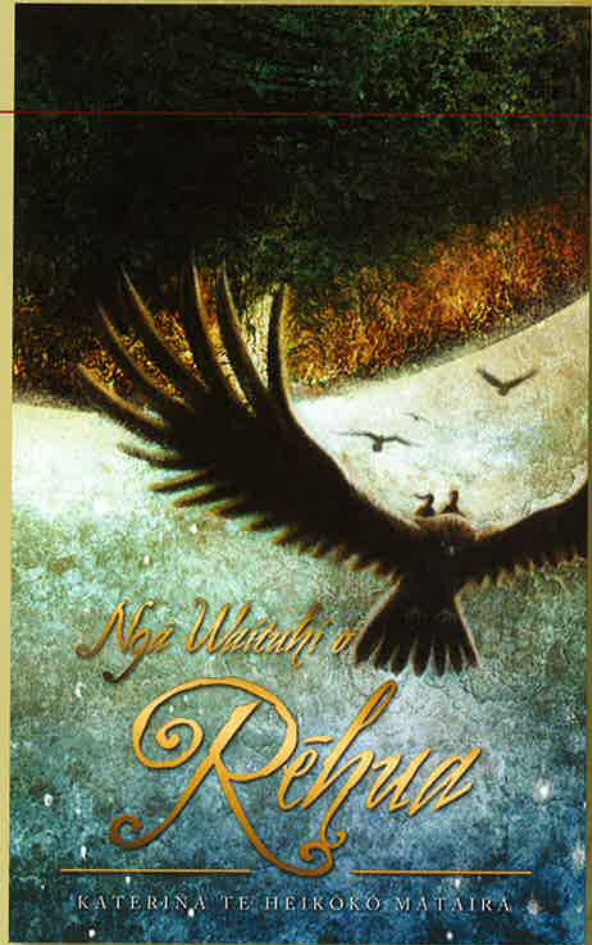
E rua ngā pukapuka reo Māori i toa i te whakataetae pukapuka Māori o Ngā Kupu Ora i tū ki Papaioea i te marama o Whiringa-ā-nuku.

I whakawhiwhia te tohu Lifetime Achievement ki a Kahurangi Kāterina Te Heikōkō Mataira (Ngāti Porou), otirā, i whakanuia tāna kohinga pukapuka ko *Ngā Waituhi o Rēhua* te ingoa. E whakanui ana tēnei tohu i ngā mahinga nui a Kahurangi Kāterina i te ao pukapuka i te wā i a ia. I tukuna tāna tohu ki tōna whānau i te pō whakanui i tū ki Te Pūtahi-a-Toi, te tari Māori o Te Kunenga ki Pūrehuroa i te 25 o Whiringa-ā-nuku.

E whā ngā pukapuka kua whakaputaina i raro i te karangatanga nei, arā, ko *Rēhua*, ko *Hōkio*, ko *Maungāroa*, ko *Hokingaroa*. I whakaputaina tuatahitia ēnei pukapuka mā te rangatahi e Huia Publishers mā Te Tāhuhu o te Mātauranga. Nō te tau tonu nei, i tāngia tahitia ngā pukapuka e whā hei tuku ki ngā toa hoko pukapuka o te motu.

I whakawhiwhia te tohu mō te pukapuka reo Māori ki a Hēni Jacob i tāna pukapuka *Mai i te Kākano* i whakaputaina e Tākupu te wāhanga whakaputa pukapuka o Te Whare Wānanga o Raukawa i tēnei tau. I pūtatea mai te pukapuka nei i ngā kōrero āwhina i tukuna e Hēni ki ngā whānau o te kōhanga reo o tāna tamaiti hei whakapakari i te reo o te kāinga me te kōhanga. Nā Te Whare Wānanga o Raukawa te tono kia kohikohia ngā kōrero nei hei hanga pukapuka mā te katoa. Kei te pukapuka nei ngā kupu whakarite, he kīwaha, he whakamārama mō ētahi āhuatanga e pā ana ki te whakatakoto o te reo, me ētahi taura kōrero hei hāpai i te reo i te kāinga me ngā horopaki maha o te whānau. Ahakoa e taunga ana a Jacob ki ngā mahi pukapuka, koia nei te wā tuatahi kua oti i a ia tētahi pukapuka i tōna kotahi.

E ai ki ngā kaiwhakawā o te whakataetae nei, he nui ngā pukapuka i eke ki te taumata i tēnei tau, ā, he uaua te āta whiriwhiri i te toa o ia wāhanga. He mea whakatū te whakataetae nei e Te Kunenga ki Pūrehuroa i te tau 2009, hei whakanui i ngā tuhinga a te Māori, mā te Māori, i te reo Māori anō hoki.



# Ngā Tohu Reo Māori 2012 – Ngā Toa o tēnā Karangatanga, o tēnā Karangatanga

**Te Hangarau Mōhiohio me te Ataata Rongo:**  
Microsoft NZ Ltd

**Te Ao Pāpāho (Māori):** Raukatauri Productions Ltd  
(Tāmakimakaurau)

**Ngā Tānga:** Pipīwharauoa (Tūranganui-a-Kiwa)

**Ngā Rāngai Tūmataiti:** Westpac NZ Ltd

**Ngā Tari Kāwanatanga:** Mana Tohu Mātauranga o  
Aotearoa

**Ngā Kaunihera ā-Rohe:** Te Kaunihera o  
Tāmakimakaurau

**Te Hapori:** Te Reo o Taranaki Trust

**Te Ao Mātauranga (Māori):** Te Puna Reo o Puhi Kaiti  
(Tūranganui-a-Kiwa)

**Te Ao Mātauranga (Tuwhera):** Te Kura Tuarua  
o Kerikeri

**Ngā Kura Tuatoru:** Te Whare Takiura o Waiariki  
(Rotorua)

E rua ngā tohu e whakanui ana i ngā mahi i mahia nei e  
ngā rōpū i te Wiki o te Reo Māori:

**Te Wiki o te Reo Māori 2012:** Te Kura Tuarua o  
Tokoroa

**Te Māia Hou:** Auckland Transport



Ko Montero rāua ko Katerina Daniels i te pō tuku  
taonga ki Tauranga.



E whakanuia ana a Cathy Dewes i te pō tuku taonga.

## He Pānui

### KOHITĀTEA

**Te Kura Reo o Waimārama 2013**

Wā: 6 – 10 o Kohitātea

Wāhi: Te Kura Kaupapa Māori o Te Ara Hou, Ahuriri

Whakapā atu ki a: Jeremy Tātere Mcleod,

kurareo@gmail.com

Waea: 027 454 5640

### HUITANGURU

**Te Matatini o te Rā**

Wā: 21 – 24 o Huitanguru

Wāhi: Rotorua International Stadium, Rotorua

Whakapā atu ki: [www.ticketmaster.co.nz](http://www.ticketmaster.co.nz)

**Arohatia**  
**te Reo**